

УДК 8.80.800

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Гайденко Ю.О.,

аспірант кафедри теорії, практики та перекладу англійської мови

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

У статті розглядається мовленнєва діяльність та її мінімальна одиниця – мовленнєвий акт. Проаналізовано підходи до визначення терміна «мовленнєва діяльність», її взаємозв'язок із мовою і мовленням.

Ключові слова: мовленнєва діяльність, мовленнєвий акт, мова, мовлення, інтенційність, цілеспрямованість, конвенційність, ситуативність.

В статье рассматривается речевая деятельность и ее минимальная единица – речевой акт. Проанализированы подходы к определению термина «речевая деятельность», ее взаимосвязь с языком, а также речью.

Ключевые слова: речевая деятельность, речевой акт, язык, речь, интенциональность, целеустремленность, конвенциональность, ситуативность.

Gaidenko I.O. ON THE PROBLEM OF SPEECH ACTIVITY DEFINITION

The article takes up issue of speech activity and speech act as its minimal unit. Approaches to definition of term “speech activity”, interrelation between speech activity, speech and language are being analyzed.

Key words: speech activity, speech act, language, speech, intentionality, purposefulness, conventionality, situationality.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження терміна «мовленнєва діяльність», його співвідношення з мовою та мовленням має давні наукові традиції. У своїх працях його висвітлювало безліч вітчизняних (М.Ф. Алефіренко, Н.Д. Арутюнова, В.П. Глухов, М.І. Жинкін, В.А. Звегінцев, І.О. Зимня, О.С. Іссерс, В.П. Конецька, О.С. Кубрякова, О.М. Леонтьєв, О.О. Леонтьєв, Л.С. Рубінштейн, Н.С. Рябінська, З.С. Смелкова, Р.М. Фрумкіна, В.К. Церлюкевич, Л.В. Щерба та ін.) й іноземних (Т. Баллмер, К. Бах, В. Бренненштуль, Д. Вандервекен, Д. Вундерліх, Г. П. Грайс, А. Девісон, Дж. Ліч, Дж. Остін, У. Стайлз, Дж. Сьорль, М. Хелідей і ін.) науковців. Однак, не дивлячись на ґрунтовні дослідження в цій сфері лінгвістичного знання, уніфікованого визначення терміна «мовленнєва діяльність» навіть на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки не існує, а його зв'язок із поняттями «мова», «мовлення» та «комунікація» залишається дискусійним.

Постановка завдання. Мета цієї статті – охарактеризувати підходи до визначення терміна «мовленнєва діяльність», його співвідношення з поняттями «комунікація», «мовленнєвий акт», «мова», «мовлення».

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно поняття «мовленнєва діяльність» пов'язують з іменем Ф. де

Соссюра, який, іноді вживаючи його синонімічно поняттю «мовлення», вбачав у мовленнєвій діяльності явище вищого ступеню абстрактності: *langage = langue + parole*. У вітчизняному мовознавстві цей термін асоціюється з іменем Л.В. Щерби, який у своїй праці «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании» протиставив поняття мовленнєвої діяльності (процеси говоріння та розуміння), мовного матеріалу (сукупність усього сказаного і написаного) та мовної системи (словники і граматики мов) у межах гіпероніма «мовні явища». Вказуючи на гетерогенність «мовних явищ», дослідник зосередив увагу на тому, що «мовна система та мовний матеріал – це лише різні аспекти єдиної даної в досвіді мовленнєвої діяльності» [15].

Однак існування явища мовленнєвої діяльності в деяких дослідженнях заперечують. Згідно з О.О. Леонтьєвим, фактично існує лише система мовленнєвих дій, яка входить у певну діяльність. Подібної точки зору дотримується В.К. Церлюкевич, стверджуючи, що «сама «мовленнєва діяльність» – це не більше, ніж характеристика конкретного виду діяльності людини» [14, с. 52]. Суплементарний характер мовленнєвої діяльності не визнає З.С. Смелкова, зазначаючи, що «головна особливість, яка відрізняє мовленнєву діяльність від інших видів діяльності, полягає в тому, що вона спрямо-

вана на спілкування, відповідає комунікативним потребам людини і, як правило, органічно поєднується, співфункціонує з іншими видами людської діяльності» [12], адже «якими б різноманітними та багатоплановими не були конкретні цілі актів мовлення, головним тут залишається одне – вступити в спілкування, передати іншому або іншим певну інформацію» [10, с. 7].

У більшості сучасних наукових досліджень трактування обговорюваного поняття спирається на аспект мотивованості: мовленнєву діяльність виділяють як окремий акт діяльності, якщо її мотиви не реалізуються іншими видами діяльності людини чи вбачають у ній мовленнєві дії, які входять у будь-яку немовну діяльність (В.П. Глухов, М.І. Жинкін, І.О. Зимня, О.М. Леонтєв, О.О. Леонтєв, Л.С. Рубінштейн, Р.М. Фрумкінай ін.).

У лінгвістичній літературі поняття «мовленнєва діяльність» вживається у двох значеннях. По-перше, її визначають як процес мовлення, а не його продукт; підготовку та здійснення процесу говоріння, включаючи не лише зовнішнє (усне й письмове), але і внутрішнє мовлення. Так, у монографії «О номинативном аспекте речевой деятельности» О.С. Кубрякова вживає терміни «мовлення» та «мовленнєва діяльність» як синонімічні, хоча не заперечує існування між ними суттєвої відмінності. По-друге, мовленнєва діяльність визначається як «загальне поняття для позначення явищ, що стосуються породження мовлення та його сприйняття, процесів говоріння і слухання, а також результату діяльності, вираженого у формі висловлювання, дискурсу, тексту. Із цього погляду, в корпусі мовленнєвої діяльності виділяють усну та письмову форми, а також продуктивні (орієнтовані на породження і повідомлення інформації) та рецептивні (орієнтовані на прийом інформації) види [1].

Згідно з О.С. Кубряковою мовленнєва діяльність – це така сукупність мовленнєвих дій та мовленнєвих операцій з боку мовця, який створює мовлення (мовленнєвий акт), і слухача, який його сприймає, що викликана певними потребами, ставить перед собою певну мету й здійснюється в конкретних умовах» [10, с. 10].

Мінімальною одиницею мовленнєвої діяльності вважають мовленнєвий акт, який є об'єктом досліджень у роботах таких мовознавців, як: Н.Д. Арутюнова, Т. Баллмер,

К. Бах, В. Бренненштуль, В.В. Богданов, Д. Вандервекен, Д. Вундерліх, В.Г. Гак, А. Девісон, В.З. Дем'янков, В.І. Карабан, Є.В. Ключєв, І.М. Кобозєва, Дж. Ліч, Дж. Остін, Г.Г. Почепцов, Н.С. Рябінська, У. Стайлз, І.П. Сусов, Дж. Сьорль, М. Хелідейта ін.

Мовленнєвий акт – це цілеспрямована мовленнєва дія, що здійснюється згідно з принципами і правилами мовленнєвої поведінки, які прийнято в певній спільноті; одиниця нормативної соціомовленнєвої поведінки, яку розглядають у межах прагматичної ситуації [11, с. 412].

Поняття прагматичної ситуації, яке є продовженням термінів «прагматичне значення» та «прагматичне правило» Ч. Морріса, в науковий обіг було введено Н.Д. Арутюновою, згідно з якою «за ситуацією комунікативного плану (мовець – повідомлення – слухач) приховується більш складна система поведінкових відносин, міжособистісних і соціальних» [3, с. 361]. Під час мовленнєвого акту адресат не лише виконує певну соціальну та комунікативну (говоріння, писання), але й прагматичну роль, яку дослідниця пов'язує зі «структурою внутрішньої людини», що формується під час спілкування (напр., роль людини, яка відчуває сором, щастя, роздратування тощо). Так, відчуття, наприклад, сорому, зумовлене різноманітними чинниками, поширюються на дискурс певного учасника мовленнєвого акту, який «змушує» адресата своїх повідомлень реагувати на це відчуття і перетворює його на учасника прагматичної ситуації сорому. Таким чином, під час мовленнєвого акту адресант спонукає його стати учасником не лише соціальної та комунікативної, але й прагматичної ситуації.

Основними особливостями мовленнєвого акту є інтенційність, цілеспрямованість і конвенційність [11, с. 412], на які вперше вказали засновники теорії мовленнєвих актів Дж. Остін та Дж. Сьорль, котрі пов'язували їх із явищем іллокуції. Так, аналізуючи мовленнєві акти, Дж. Остін зауважував, що будь-яке висловлювання вміщує одразу локуцію, іллокуцію та перлокуцію. Іллокутивний акт – інформаційний аспект висловлювання; дія, яку виконує адресат, промовляючи певну фразу, з метою досягнення впливу (напр., переконує, запитує тощо). Його слід відрізнити від локутивного акту – вимовляння звуків або запису знаків на папері, а також перлокутивного акту –

впливу висловлювання на думки чи емоції адресата.

Вважаючи, що основне призначення мови полягає не у звичайному описі об'єктів дійсності (локуції), а у виконанні цілеспрямованих дій (іллокуції), основою яких слугує інтенція, Дж. Сьорль зазначав, що «для здійснення інтенційної дії за допомогою певних звуків недостатньо єдиного наміру виконати цю дію [...], необхідно використати саме ті слова й висловлювання, які зазвичай використовуються для виконання таких дій» [13, с. 79], тобто дотримуватися певних мовних конвенцій. Подібну думку висловлював Л. Вітгенштейн, стверджуючи, що фраза «Тут холодно» в значенні «Тут тепло» не виконає інтенції адресата, адже «розходиться з конвенцією використання мови» [13, с. 79]. Отже, висловлювання, створювані в мовленнєвих актах, не лише інтенційні та цілеспрямовані, але й конвенційні.

Згідно з В.П. Конецькою саме механізм породження конвенцій якісно відрізняє терміни «мовленнева діяльність» та «комунікація», які вважають синонімічними з огляду на їх полісемантичний характер. Термін «комунікація» в науковій літературі з'явився на початку ХХ століття. У лінгвістику його було екстрапольовано з теорії інформації, адже мова є основним засобом її передачі. Використовуючи за основу лінійну модель «джерело – кодуєчий пристрій – повідомлення – декодуєчий пристрій – приймач», запропоновану американським математиком К. Шеноном, теорія інформації ототожнює мовленнєву комунікацію з процесом кодування-декодування повідомлень.

Зараз термін «комунікація» «має щонайменше три інтерпретації та розуміється, як: а) засіб зв'язку будь-яких об'єктів матеріального і духовного світу; б) спілкування, передача інформації людини людині; в) передача та обмін інформацією в суспільстві з метою впливу на нього. [...] Комунікація виступає посередником між індивідуальною і суспільно усвідомленою інформацією. Ключовою проблемою комунікації вважають механізм, який переводить індивідуальний процес передачі та сприйняття інформації в соціально значимий процес персонального й масового впливу. Цей механізм закладено в мовленнєвій діяльності людей, адже саме в ній реалізуються соціально обумовлені норми і правила спілкування» [9].

Мовленнева діяльність – механізм осмислення мовлення, адже під час актуалізації

мови в мовленні, «крім породження «правильних» (мовних) структур, відбувається формування смислу (у процесі побудови мовленнєвих структур)» [2, с. 58]. М.Ф. Алефіренко висловлює думку про те, що «речення як одиниця мови – це граматично, семантично та логічно «правильна» структура» [2, с. 60], що доводиться прикладом «Colorless green ideas sleep furiously», запропонованим Н. Хомським під час протиставлення категорій «драматичність – осмисленість», а «речення як одиниця мовлення – це цілеспрямоване, осмислене, ситуативно-орієнтоване утворення» [2, с. 60]; тому цілком справедливим виступає твердження В.А. Звегінцева в праці «Язык и лингвистическая теория» [7] про те, що з семіотичної точки зору мові як знакової системі притаманні синтагматика й семантика, а мовленню – синтагматика, семантика та прагматика.

Осмислені, цілеспрямовані, ситуативно-орієнтовані речення набувають об'єктивізації в актуальних мовленнєвих актах, перетворюючись на висловлювання. Вихідним моментом мовленнєвого акту виступає мовленнева ситуація (конситуація), тобто «сукупність обставин, в яких реалізується спілкування, система мовних і немовних умов спілкування, необхідних та достатніх для здійснення мовленнєвої дії» [1]. Виступаючи комплексом умов, що спонукають адресата до акту мовлення, мовленнева ситуація обумовлює формування комунікативної інтенції чи наміру, бажання адресата спілкуватися з потенційним адресантом, що втілюється в задумі висловлювання (інформації, яку адресат прагне повідомити) та формує його мотив, котрий виконує спонукальну функцію і, на відміну від цілей мовленнєвого акту, не завжди усвідомлюється. Цілі мовленнєвого акту, досягнення яких передусім передбачає спільність мовного коду адресата та адресанта, також обумовлюються мовленнєвою ситуацією.

Мовний код (мова) у мовленнєвому акті виступає засобом, а мовлення – способом продукування висловлювань, породжуваним у ньому. Спершу в мовленнєвих актах відбувається творення мовлення, сукупність фактів якого утворює мову, що надалі використовується у вигляді наявного об'єктивного знання для формування висловлювань. О.Р. Лурія виділяє чотири етапи породження мовлення. Спершу відбувається «породження мотиву та загального замислу (1 етап), потім – стадія внутрішнього мовлення, яка спирається на

схеми семантичного запису (2 етап). Після неї відбувається формування глибинної синтаксичної структури (3 етап). Завершується породження мовлення розгортанням зовнішнього мовленнєвого висловлювання (4 етап)» [2, с. 55]. Таким чином, формування думки учасників, актуалізація інформації в їх свідомості відбувається шляхом використання внутрішнього мовлення, тому мовленнєвий акт постає процесом переходу від внутрішнього мовлення до зовнішнього та навпаки.

Значним чином від мовленнєвої ситуації залежить планування мовленнєвого акту (довербальна стадія), що передує його фактичній реалізації (вербальній стадії). Згідно з О.С. Іссерс «...для того, щоб планувати будь-які мовленнєві дії, комуніканти повинні володіти певною когнітивною інформацією; мати уявлення про майбутню ситуацію спілкування, про адресата, володіти елементарним досвідом аналізу мовленнєвих дій тощо. Іншими словами, прогноз майбутньої вербальної комунікації будується на основі уявлень про мовленнєвий акт, комунікативну взаємодію (з урахуванням мотивів і цілей мовця та слухача, їх вербальних і невербальних дій) та всієї ситуації в цілому» [8].

Мовленнєва ситуація впливає на вибір жанру висловлювання, відбір адресатом мовних одиниць, граматичних форм і синтаксичних структур, що формують зміст висловлювання, забезпечуючи його зв'язність та цілісність. Складаючи висловлювання, слова не функціонують відокремлено одне від одного, а утворюють єдине ціле; їх значення «співіснують» одне з одним і формують актуальний смисл. Лексичні одиниці, граматичні форми та синтаксичні структури обираються не довільно, а лише на основі певних правил, тому реалізація мовленнєвого акту передбачає необхідність дотримання мовленнєвих правил та норм.

Мовленнєвий акт – ситуативний, розгортається в часі й просторі, тому висловлювання, створені у ньому, є прагматично зумовленими. Висловлювання – це комунікативна одиниця мови, яку включено в структуру актуального комунікативного акту (мовець – слухач – предмет мовлення). Висловлювання завершує мовленнєво-мисленнєве коло: віртуальне судження перетворюється на актуальне (темо-рематичне), а саме висловлювання передає конкретне повідомлення [2, с. 60]. Із формального погляду висловлювання – це мінімальне повідомлення, актуальне в конкретній ситуації мовлення, яке складається

з акустичного або графічного коду; сигнали акустичного коду розгортаються в часі, а сигнали графічного – в просторі.

Як будь-якій одиниці мовлення, висловлюванню притаманні цілеспрямованість та ситуативність, однак «мовлення – це не просто орієнтована на ситуацію мова. Ситуативність – це категоріальна (загальна, абстрактна) властивість мовлення. [...] Ситуативність мовлення (і одиниць мовлення) – це основа розуміння в процесі спілкування, оскільки включає в себе: а) екстралінгвістичні умови мовленнєвого акту; б) комунікативні пресупозиції; в) емоційний фон; г) прагматичний контекст [2, с. 59].

Комунікативні пресупозиції учасників мовленнєвого акту, спільність їх апперцепційних баз значним чином впливають на ефективність та структуру висловлювань. Як зазначає Т.В. Жеребило, пресупозиція – це фонові знання, передтекстова інформація, тобто довготривала пам'ять людини, що включає її знання про світ і власний індивідуальний досвід [6].

Згідно з Г.П. Грайсом [5] у висловлюванні слід розмежовувати те, про що говориться (saying), і те, що мається на увазі (implicating). Перше збігається з логічним змістом висловлювання, уяв інша частина інформації висловлювання – це «імплікатура», тобто вивідне значення. Отже, в будь-якому висловлюванні наявні два типи значень: 1) пряме, або власне семантичне (загальнономове значення компонентів висловлювання); 2) непряме, чи прагматичне значення (додатковий зміст висловлювання).

Сукупність імпліцитних та експліцитних смислів висловлювань, здатних експлікувати додаткові відтінки значень у залежності від прагматичних цілей учасників акту мовлення, можна адекватно інтерпретувати, володіючи інформацією про мовленнєву ситуацію, що зумовлено «ситуативним» розкриттям компонентів лексичного значення слів, котрі ці висловлювання складають. Оскільки будівельним матеріалом будь-якого висловлювання слугує слово як центральна одиниця мови, воно володіє комунікативно-прагматичним потенціалом, тобто «готовністю брати участь у спілкуванні в якості елемента висловлювання – носія певного «кванта» знання і прагматичного заряду» [4, с. 110].

Оскільки мова – це продукт та інструмент мовлення одночасно, слово створюється і відтворюється в ньому. З одного боку, проду-

куючи повідомлення, мовці використовують наявні мовні засоби, а з іншого – їх породження та затвердження відбувається в індивідуальних актах мовлення, тобто в мовленнєвій діяльності. Таким чином, мовленнєва діяльність – це засіб агрегування мови і мовлення як нерозривної діалектичної єдності, «вона спирається на одиничне (індивідуальні здібності мовця) та загальне (дану йому як члену колективу мову), що проявляється потім у говорінні (мовленні), яке складається з індивідуальних актів спілкування. [...] Тут зіштовхуються мовленнєві механізми (психофізичні та ін.) з власне мовними знаннями. Виникає явище своєрідного кругообігу мовлення (див. схему 1): щоб говорити, люди повинні володіти знаннями мови, але щоб володіти цими знаннями, необхідно «здобути» мову з матеріалу мовлення (фактів мовленнєвої діяльності, а відповідно, з того, що надається в індивідуальних актах мовлення) [10, с. 8].

Висновки. Мовленнєва діяльність – це сукупність мовленнєвих дій адресата й адресанта, які виконують соціальні, комунікативні та прагматичні ролі, зумовлені конкретними екстралінгвістичними чинниками, за допомогою суспільно затверджених засобів (мови) у мовленнєвій спосіб. Співфункціонуючи з іншими видами діяльності, мовленнєва діяльність є комунікативно спрямованою і відповідає комунікативним потребам людини, тому її основна мета полягає в передачі інформації. Мінімальною одиницею мовленнєвої діяльності вважають мовленнєвий акт, тобто цілеспрямовану, інтенційну, конвенційну мовленнєву дію, вихідним моментом якої виступає мовленнєва ситуація як сукупність екстралінгвістичних чинників, що спонукають мовців до спілкування. Мовленнєвий акт є складним процесом формування наміру, мотиву спілкування, усвідомлення його цілей, а також породження висловлювань (ситуативно-орієнтованих, актуальних для

конкретного мовленнєвого акту комунікативних одиниць). Оскільки під час мовленнєвої діяльності відбувається формування смислу логічно, семантично, граматично «правильних» структур мови, вона виступає механізмом їх осмислення. Мова породжується в мовленні та слугує засобом його породження, вона спершу «здобувається» з мовлення, тобто фактів мовленнєвої діяльності, які виступають сукупністю результатів індивідуальних мовленнєвих актів, а потім – використовується в ньому у вигляді знання. Мовленнєва діяльність не може здійснюватися в рамках одного висловлювання, вона складається з багатьох мовленнєвих актів, що належать різним мовцям, тому її вважають механізмом формування і реалізації соціально затверджених норм та правил спілкування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам) / Э.Г. Азимов, А.Н. Щукин. – М. : Издательство ИКАР, 2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : http://methodological_terms.academic.ru/1660; http://methodological_terms.academic.ru/1671.
2. Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке / Н.Ф. Алефиренко. – Москва : Флинта, 2014. – 416 с.
3. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата / Н.Д. Арутюнова // Известия АН СССР. Сер.лит. и яз. – 1981. – Т. 40. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://plr.iling-ran.ru/upload/book_files/arutyunova_n_d_faktor_adresata.pdf.
4. Гайденко Ю.О. Информационный потенциал слова / Ю.О. Гайденко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. – 2015. – Т.1. – № 18. – 240 с.
5. Грайс Г.П. Логика и речевое общение / Г.П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике: Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://kant.narod.ru/grice.htm>.
6. Жеребило Т.В. Термины и понятия: Методы исследования и анализа текста: Словарь-справочник / Т.В. Жеребило. – Назрань : ООО «Пилигрим», 2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://text_analysis.academic.ru/180/BF%D0%BF%D0%BE%D0%B7%D0%B8%D1%86%D0D1%8F.
7. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория / В.А. Звегинцев. – М. : Эдиториал УРСС, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : http://www.aelib.org.ua/texts/zvegintsev__language_and_linguistic_theory__ru.htm.
8. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс. – М. : Эдиториал УРСС, 2003 [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <https://ru.scribd.com/doc/215872326/Иссерс> –

- О-С-Коммуникативные-стратегии-и-тактики-русской-речи-2008.
9. Конецкая В.П. Социология коммуникации / В.П. Конецкая. – М. : Междунар. ун-т Бизнеса и Управления, 1997 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу : http://society.polbu.ru/konetskaya_commsociology/ch01_i.html.
 10. Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – Москва : Наука, 1986. – 159 с.
 11. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. – М. : Сов. Энциклопедия, 1990. – 685 с.
 12. Смелкова З.С. Риторические основы журналистики. Работа над жанрами газеты / З.С. Смелкова, Л.В. Ассуирова, М.Р. Савова, О.А. Сальникова. – М. : Флинта : Наука. – 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://evartist.narod.ru/text3/87.htm>.
 13. Рябинская Н.С. Речь как социальное действие: основные понятия дискурсивного анализа / Н.С. Рябинская // Социологический журнал. – 2002. – 191 с.
 14. Церлюкевич В.К. О языке, речи и речевой деятельности / В.К. Церлюкевич. // Веснік БДУ. Серія 4, Філологія. Журналістыка. Педагогіка. – 2009. – № 3. – 128 с.
 15. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / Л.В. Щерба // Языковая система и речевая деятельность. – 1974 [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу : <http://www.philology.ru/linguistics1/shcherba-74a.htm>.